

A falusiak államhoz való viszonyának megjelenítése eltérő szemléletű földrajzi kutatásokban

A funkionalista vonzáskörzet-vizsgálatoktól a kritikai vidékkutatásokig

Timár Judit

Bevezető gondolatok¹

A Beluszky Pál pályájának első évtizedében meghatározó szerepet kapott vonzáskörzet-kutatásokból többet tudhatunk meg a falvak lakóinak az állam térszervezésével összefüggésbe hozható mobilitásáról, mint az 1960-as években elterjedt bármely más témájú földrajzi vizsgálatokból. E gazdaságföldrajz által uralt korszakban a térbeli mobilitással kapcsolatos kérdésekre a demográfiai munkákban kereshetnénk a válaszokat. A statisztikai módszerekkel feltárható migrációs tendenciák mögött azonban számos lehetséges magyarázat húzódik meg, melyekből nagyon nehezen különíthetők el az állam intézkedéseivel köthető reakciók mint népességmozgási okok. A különböző ágazati vonzáskörzetek ismeretében viszont bepillantást kaphatunk abba, hogy a falvak lakói számára szükséges, állam által szervezett közszolgáltatásokat és közlekedési infrastruktúrát milyen mértékben és hol tudták (sokkal kevésbé arról, hogy hol akarták) használni az emberek.

A pontosabb információkhoz jutást, illetve a mélyebb összefüggések feltárását részben a szocializmus ideje alatt uralkodó kvantitatív módszerek, modellezések korlátozzák. Segíthet viszont az adminisztratív úton kijelölt és a spontán – például kiskereskedelmi – vonzáskörzetek összevetése. A valós mozgások leginkább a központok intézményeiben végrehajtott vevőszámlálások, valamint – elvileg – a lakosság közvetlen megkérdezése („ankétmódszer”, „kérdőíves érdeklődés”; Beluszky 1974) eredményeiben követhetők nyomon.

Előbbi módszer alkalmazásában Beluszky Pál az élen járt (1963, 1964, 1967), de a hazai vonzáskörzet-kutatásokban az 1960-as években még csak alig publikált, bár a nyugati szakirodalomból már jól ismert „ankétmódszer” előnyeit és hátrányait is fontosnak tartotta számba venni. A pozitívumok közé sorolta a lakosság vonzására ható tényezők, köztük a központtal szemben támasztott szubjektív elvárások megismerhetőségét. A hátrányok között viszont szintén a szubjektivitást említette, alapvetően Ruisznak Salgótarján környékén

¹ E tanulmány Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban című, K 109269 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült, s az empirikus vizsgálat is ennek egyik terepmunkája volt.

a kiskereskedelmi vonzás tanulmányozására kipróbált lakóhelyi kérdőíves megkérdezése tapasztalataira utalva: „*Bebizonyosodott az is, hogy a vevők lakóhelyén történő megkérdezés közel sem biztosít teljes értékű eredményt, mert a válaszok szubjektívek.*” (idézi: Beluszky 1974) Fél évszázad távlatából, többek között a mára a magyarországi falukutatásokban is megjelent konstruktivista perspektívából (Csurgó 2011; Timár–Velkey 2016) visszatekintve kevésbé tűnik olyan „távolinak” a korszak vonzáskörzet-vizsgálatainak funkcionalista megközelítése, mint Ruisznak a módszertan kapcsán megfogalmazott véleménye a szubjektivitásról. Ennek ismeretében biztosan egyértelműsíthetünk egy mostanra bekövetkezett szemléletváltást.

A funkcionális szemlélet ugyanakkor mind a mai napig fellelhető a vonzáskörzet-kutatásokban. Miután azokba – jelentős részben Beluszky Pál munkáitól inspirálva – az államszocialista időszak végén magam is bekapcsolódtam, a társadalomelméleti meghatározottság változásainak áttekintése során egy önreflexív elemzésre is lehetőségem nyílik. Ebben a tanulmányban arra keresem a választ, hogy mit tudunk különböző szemlélettel mondani egy olyan kérdéstről, aminek a szocializmust felváltó újkapitalizmusban részben az alanya is alapvetően megváltozott. Nevezetesen arról, hogyan alakult a falvak lakosságának a korábbi és a mostani államhoz fűződő, a térbeli mobilitásban tetten érhető viszonya.

A választ tehát nem egy kitüntetett társadalomelméleti megközelítéssel elvégzett történeti földrajzi vizsgálat segítségével keresem, hanem két eltérő szemléletű kutatás: a hazai geográfiára a szocialista viszonyok közt jellemző funkcionális vonzáskörzet-vizsgálatok eredményeinek a mai (a tértermelés koncepciójában gondolkodó) kritikai vidékkutatás tapasztalataival történő összevetésétől remélem. Szemléltetésként egy 1980-as évek elején végzett alföldi empirikus vizsgálat és egy jelenleg folyó projekt néhány eredményét is felvázolom. Az összehasonlításnak legalább annyira célja a két eltérő társadalmi berendezkedésű korszak társadalom-földrajzi gondolatvilágának szembevetése, mint a konkrét kutatások eredményeibe való bepillantás.

A lakosság vonzáskörzeteket alakító mobilitásában kifejeződő viszonya a szocialista államhoz – a funkcionális településkutatások lehetőségei és eredményei

Beluszky már első publikációjában (1959) is úgy definiálja a „vonzásterületet”, mint amelynek lakosai számára a központ (település) bizonyos központi funkciókat ellát (1974-ben már pontosabban, a „központi funkciójú intézmények városi szolgáltatásairól” beszél). A funkció nála s a később oly népszerűvé vált vonzáskörzet-kutatásokban általában nem csak egyszerű szakkifejezésként jelenik meg. A „funkcionális vizsgálatokra” a geográfusok jelentős része mint az „egyoldalú morfológiai” kutatásokat felváltó szemléletmódra tekintett (Beluszky 1963). Harvey (1969) kortárs nyugati gondolkodásról megfogalmazott értékelését a magyarországi geográfiára is alkalmazhatónak találom. Eszerint – eltérően például a szociológiai és az antropológiai – a földrajzi empirikus munkák csupán formailag tekinthetők a funkcionális szemlélet követőinek, funkcionális elemzéseknek. Legalábbis a szerzők nálunk sem kapcsolták megközelítésüket explicit módon a funkcionális szemlélet filozófiájához.

E szemlélet hazai dominanciája jelentős részben az 1950-es évek társadalmi környezetére, az abban gyökerező szakmapolitikai vitákra vezethető vissza, melyekben – Mendöl

Tibor városmorfológiai vizsgálatait burzsoá tradíciónak bélyegezve – a vulgármarxista kritika a funkcionális városkutatást jelölte meg követendő irányzatként (Abella 1961). Beluszky-nak sikerült a direkt pártpolitikáktól távolabb kerülve, szakmai és a valamelyest semlegesebbnek látszó fejlesztéspolitikai érvek megfogalmazásával igazolást találnia vizsgálatai relevanciájára: „*A funkcionális kutatások révén kapcsolódhat ugyanis a településföldrajz a komplex gazdaságföldrajzi kutatásokba s szolgáltatathat adatokat, szempontokat a gazdasági körzetbeosztás számára.*” (Beluszky 1963)

Egy másik gyökere ennek a funkcionalizmusnak a központi hely elméleteihez, különösen azok Christaller-féle (1933) változatához vezet. A második világháború előtti magyar vonzaskörzet-, illetve település-földrajzi kutatásokban már érzékelhetően jelen volt a hatszöges elrendeződésű településhálózat központjaiban összpontosuló központi funkciók és a hátszöveget képező, a hatszögek csúcsain elhelyezkedő, alacsonyabb hierarchiaszinten álló települések „hatékonyak” értékelt összekapcsolódásában való gondolkodás (Hajdú 1987; Timár–Kovács 2009). Ennek a szocializmusba való átörökítésében s egyúttal Christallernek a náci Németország számára végzett kutatásainak „látóköron kívül helyezésében” feltehetően az is szerepet játszott, hogy néhány más ország gyakorlatához hasonlóan a magyarországi szocialista területi tervezésben is számoltak vele (lásd pl. Major 1964).

Hiányoztak viszont a központ–hátszög kapcsolat hazai kutatásából olyan megközelítések, mint a nemzetközi geográfiában Vance-nak (1970) a Christaller zárt rendszerén túllépő kereskedelmi modellje vagy Frank (1967) centrum–periféria felfogása. Átvételüket a publikálásuk idején már erősen korlátozott kelet–nyugati kutatói kapcsolatok is nehezíthették, azonban – az ugyancsak a politikai kontextus által befolyásolt – tartalmi, szemléleti eltérések is gátolhatták. Ilyen eltérés, hogy az említett koncepciók alkotói nagyobb léptékben gondolkodtak, a (világ)gazdasági „külső kapcsolatokra” koncentráltak. Magyarországon viszont a város–falu közötti mozgásokra/áramlásokra szorító vonzaskörzet-kutatások különváltak a gazdasági körzetek vizsgálatától. Érdekes látni, hogy például Beluszky 1959-es, *Tiszafüred vonzásterülete* című munkájában még sorra elemzi a város „gazdasági vonzásterületeit”. A Nyíregyháza vonzaskörzetéről írt könyvében (1974) viszont már, a gazdaság átstrukturálódására hivatkozva, a szolgáltató ágazatok, a „nem termelő funkciók” fontosságát kiemelve a kiskereskedelmi mellett az egészségügyi, az oktatási és az „egyéb központi funkciójú intézmények” vonzaskörzeteit vázolja fel. Mindezekkel szemben Frank-nak (1967) a nyugati marxista geográfia egyenlőtlenfejlődés-értelmezéseiben is támogatott koncepcióját már csak azért is átvehetőnek gondolhatnánk, mert az a korszak egyik fontos kapitalizmuskritikáját adta. Csakhogy a periféria centrumtól való függőségét feltáró elméletet az államszocializmus vonzaskörzeti viszonyaira alkalmazni, térbeli egyenlőtlenségekben gondolkodni kevés eséllyel lehetett volna.

Általában véve sem látták, illetve láttathatták a társadalmi egyenlőtlenséget a magyarországi vonzaskörzet-kutatók. Homogén településeket, azok legfeljebb egymáséttól eltérő összlakosságát, nem pedig rétegzett társadalmat vizsgáltak. Bár Beluszky néhány nyugati szakirodalom eredményeivel illusztrálva megjegyyezte, hogy „*a különböző társadalmi osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok eltérő vonzódása alapján is tagolni lehet a városok vonzaskörzetét*” (Beluszky 1974), ez még hosszú ideig csak elvi lehetőség maradt. (Csak később, a szintén funkcionalista megközelítésű szociálgeográfiában kezdett terjedni a települési társadalom sokszínű térhasználatának, szükségleteinek vizsgálata.) A hatalmi viszonyok egyenlőtlenségének, a falvak várostól, gyakorlatilag a központi állam által

szervezett városi ellátásoktól való függőségének a bemutatására a szocializmus viszonyai között még alig volt mód.

Mégis, a közigazgatási beosztás hiányosságainak, problémáinak feltárása progresszív tette az 1960-as, 1970-es évek vonzaskörzet-kutatásait, melyek érvei az OTK bírálataiban is megjelentek, s ha nem is tartalmaztak explicit társadalomkritikát, a lakosság mint fogyasztó szükségleteinek fontosságára hivatkoztak. Beluszky Pál például a városok és a falvak közti „különbség” csökkentésének érdekében többek között kétoldalú kapcsolatokat szorgalmazott: *„Alig veszik figyelembe viszont [a tervezők] a központi funkciójú intézmények által kiváltott forgalmat a városok infrastrukturális létesítményeinek tervezésekor. Még ritkábban vállalják városaink tudatosan a vidék minden irányú ellátásának szerepét, pontosabban azt, hogy a városok a feljükk vonzó településeket, azok lakóit épp úgy sajátjuknak érezzék, mint a város lakosságát. Mivel számos tényező a város–faluközti kapcsolatok további erősödését fogja eredményezni, a »vidékiek« egyre gyakrabban látogatói lesznek a városoknak, feltétlenül kívánatos, hogy a városok (vezetők, tervezők, lakók) tudatosan vallják: a falu és a város a településhálózat egymást feltételező, kiegészítő pólusai, együttműködésük elengedhetetlen: a város és környéke szerves egységet alkot, oly várospolitikát s -építést kell folytatni, hogy a központot a vidéki lakosság is magáénak tudja.”* (Beluszky 1974)

Az adminisztratív úton kijelölt és a lakosság szubjektív döntései alapján formálódó spontán vonzaskörzetek eltéréseit értékelhetjük úgy, mint a térbeli mobilitásban kifejeződő válaszokat az állam irracionális, alacsony hatékonyságú térszervezésére. Az ilyen témájú munkák (pl. Beluszky–Sikos 1981; Beluszky 1982) ösztönözték azt a problémafelvetést, mellyel – az államszocializmus utolsó évtizedében – magam is arra igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy azokban a térségekben, ahol a spontán vonzaskörzetek még a rendkívül merev megyehatárokat is „áttörték”, ott az ellentmondások is jóval nagyobb feszültségeket okoztak, illetve okozhattak (Timár 1985).

Az állami intézkedésekre adott lakossági válaszok néhány tanulsága egy alföldi megyehatár menti vonzaskörzet-kutatásban

Az itt felidézett egykori vizsgálat mind funkcionális megközelítésében, mind módszereiben, mind tér- és társadalom-felfogásában beleilleszkedett a korszak – fentebb felvázolt – vonzaskörzet-kutatásaiba. Sorra vette azon alföldi településeket, ahonnan a szomszédos megyébe történő ingázás elérte, sőt – sokszor jelentős mértékben – meghaladta a megyén belüli munkaerőmozgás mértékét. Összevetve ezt korábbi saját és más szerzők által végzett felmérés s néhány helyszínen készített interjú eredményeivel, kirajzolódtak a spontán és az adminisztratív úton kijelölt vonzaskörzetek eltérései, a tömegközlekedés szervezésének irracionális és az ellentmondásokban gyökerező konfliktusok.

Az elemzés bemutatta, mennyivel több időbe telik s mennyivel többbe kerül a lakosoknak például a középfokú igazgatás kijelölt központjaiba utazás, mint azon központok elérése, melyeket saját döntés alapján keresnek fel bizonyos szabadon választható szolgáltatások igénybevételére. Bírálta a közlekedés és különösen az egészségügyi ellátás szervezését, mondván: az adminisztratív úton kijelölt más vonzaskörzetek elhibázott kialakításából adódó *„feszültségek sem csupán az egyének életében jelentkeznek, az már*

mindenképpen »társadalmi ügy« is, hogy milyen messzire kell egy beteget kórházba szállítani”. (Timár 1985)

A tanulmány kiemelte, hogy az 1978-ban készült Országos Településrendezési Terv Ecsegfalva, Bucsa, Csökmő és Újiráz kivételével sehol sem vette figyelembe az Alföldön e megyehatáron átnyúló vonzásokat. Ám valamennyi kiragadott problémánál többet mondott, s akkorra többek között Beluszky Pál munkáinak köszönhetően már „bizonyíthatóvá” vált, hogy az Alföldön e megyehatár menti falusi települések szinte kivétel nélkül felkerültek a hátrányos helyzetű területek térképére.

Az itt vázolt vizsgálat már egyfajta szintézise volt addigi vonzáskörzet-kutatásaimnak, s kifejezetten társadalmi problémák bemutatásának a szándéka vezérelte. Nem direkt módon irányult a lakosság államhoz fűződő viszonyának megismerésére. Ez is egyértelművé tette azonban, hogy az emberek a szocializmus utolsó évtizedében, ahol és amennyire lehetett, a falu–város viszonyt alakító térbeli mobilitásukban dacoltak a „központi akarattal”, aminek viszont megvolt az (időben, pénzben mindenképpen kifejezhető) ára.

Hogy melyik társadalmi réteg milyen mértékben fizette ezt meg, azt ebben az alföldi kutatásban még magam sem gondoltam végig. Azt viszont világossá tette a feltárt ellentmondások, feszültségek jellege, hogy a feloldásukra tett javaslatok többsége nem hozhatott volna általános érvényű megoldást. Az állami ellátó funkciók intézmény- és térszervezésére irányuló olyan változtatások, mint például egy-egy településen a hiányzó ellátás kiépítése vagy a vizsgált falvak szomszédos megyéhez csatolása biztosan nem. Három évtized távlatából visszatekintve, a határok „fetiszizálásának” megszüntetésére s különösen a települések önállóságának növelésére tett végső javaslatban kezdett formát önteni egy társadalmi viszonyok átalakításában való gondolkodás.

A falvak lakóinak térbeli mobilitása és a neoliberális állam – kritikai földrajzi megközelítésben

A rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági változások nemcsak azt tették világossá a funkcionalista szemléletű vonzáskörzet-kutatások számára, hogy az ellátó funkciók jelentős része (banki, biztosítói szolgáltatások, kereskedelem stb.) piacvezérelté vált, de azt is, hogy a „fogyasztói oldalon” is lényegesen nagyobb szerepet kapott a szabad választás. Az a tény azonban, hogy az ilyen választás csak bizonyos rétegek kiváltsága, inkább csak a megállapítások szintjén maradt, s nem az empirikus vizsgálatokban hozott fordulatot. A vonzáskörzet-kutatások egy másik fő vonása is tovább élt: mind a mai napig alapcélja a határmegvonás. Ennek nehézségeit pedig feltehetően ma is sokan abban látják, amiben annak idején Beluszky Pál (1974, 19. o.): *„Egy város vonzáskörzete számos funkcionális téregységből épül fel, amelyek kiterjedésük, a város–vidék kölcsönhatásának intenzitása, a kapcsolatok jellege és 'síkjá' stb. alapján igen eltérőek lehetnek.”*

Csakhogy időközben a globalizációra figyelő nemzetközi kutatások *hátország* helyett már egy *„hinterworld”* létezését vetik fel. Taylor (2001) szerint a világvárosok szolgáltatásai maguk is világméretűek, feloldódnak a határaik, egymásba olvadnak hátországaik, azokról legfeljebb a lokális mozgásokat kiváltó helyi ellátásokban van értelme beszélni. Ilyenek persze a magyarországi viszonylatok között továbbra is kutathatók, mint ahogy a hazai egyenlőtlen térbeli fejlődésnek nagyon is makacsul létező dimenziója maradt a város–falu

reláció. Inkább a vita szintjén kapcsolódhatnánk be ezért abba a nemzetközi diskurzusba, amely az urbánus–rurális térbeli kettősség, „elhatárolás” irrelevanciájáról folyik, azzal érvelve, hogy az urbanizáció már az egész bolygóra kiterjed (*planetary urbanization*) abban az értelemben, hogy minden területtel interakcióban áll, s világszerte átalakítja a rurális zónákat is (Brenner–Schmid 2015). Ezek a politikai gazdasági szemléletű földrajzi koncepciók mindenesetre újra rávilágítanak a globális, illetve világgazdasági kontextus fontosságára. Mint ahogy a funkciók helyett a hatalmi viszonyokra fókuszáló nemzetközi kutatások felfedték például a hátsországi települések magasabb hierarchiaszintű adminisztratív központokkal való harcát. Ugyanakkor az is a viták tárgyát képezi, hogy a város–hátszág dichotómiába beszorított gondolkodás könnyen eltereli a figyelmet a hátszágban belüli hatalmi viszonyokról, elfedi a kulturális–társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket (Timár–Kovács 2009).

Ezek, a tradicionális vonzaskörzet-kutatásokétól eltérő megfontolások már közelebb visznek e tanulmány egyik kérdésének megválaszolásához, a térbeli mobilitásnak mint az államhoz és a piachoz (vagy ezeknek a neoliberais kapitalizmusban jellemző összefonódásához) való lakossági alkalmazkodás, ezekkel szemben tanúsított ellenállás egyik eszközének a megismeréséhez. Nem véletlen, hiszen egy teljesen új társadalom–földrajzi gondolatvilágot képviselnek. Követői, többek között a lassan erőre kapó kritikai geográfiában, már Magyarországon is megjelentek. Számukra a tér nem egyfajta „abszolút tér”, megtöltendő üres tartály. A társadalmi térben, de különösen a tértermelésben (Lefebvre 1991) való gondolkodás nem a térkép két pontja közti kapcsolatot próbálja megragadni. Nem csak a fizikai térben való mozgások érdeklik. Arra is kíváncsi, hogyan élük meg, hogyan észlelik ezeket, hogyan vélekednek, beszélnek róluk az ott élők és a közeli-távoli döntéshozók, befektetők, kutatók, hogyan jelenítik meg az intézmények stb. Ezeknek a cselekvőknek az egymással folytonosan változó viszonyában is kereshetők a falvak és a városok átalakulásának okai. Ebben a megközelítésben kap tehát valódi értelmet s jelent többet az állam–lakosok–mobilitás reláció vizsgálata, mint a területfejlesztés számára tényeket, problémákat és javaslatokat felvető kutatási célt. Ráadásul a kritikai geográfusok nemcsak differenciált társadalmat kutatnak, hanem vállalják, hogy kitüntetetten a társadalmi-gazdasági hátrányokkal küzdő, marginalizált, szegény, kirekesztett stb. csoportok érdekében végeznek vizsgálatokat. Ebben a szemléletben szerveződött az a szintén alföldi kutatás, amely már kifejezetten az állam átstrukturálódására adott egyéni válaszok segítségével igyekezett megérteni, hogyan termelődnek újra a marginalizálódó, periferizálódó falusi terek.

Az állam és az egyének viszonya révén újratermelődő térbeli marginalizáció és periferizáció egy alföldi faluban

Az alábbiakban csupán rendkívül vázlatosan bemutatható empirikus vizsgálat már tudatosan épít a korábban jelzett centrum–periféria elméletekben központi helyet kapott függőség, valamint a társadalmi-térbeli marginalizáció koncepciójában definitív szerepű integráció fogalmára (Nagy et al. 2015). Nem véletlen, hogy elsősorban kvalitatív módszereket alkalmaz: 30 falusi lakóval és önkormányzati, gazdasági szereplővel készített interjú és a résztvevői megfigyelés mellett használja egy korábbi (a térségben, részben ugyanezen a helyszínen végzett) kutatás tapasztalatait is.

A terep egy, az utóbbi évtizedekben jelentős népességfogyással küzdő alföldi falu (mely az alkalmazott kvalitatív módszerek miatt megkívánja az anonimitást). A még itt élő, de elköltözni készülő fiatalok zömmel *gazdasági kényszerről* beszélnek: „*Szeretek itt élni, de nem lehet megélni.*” A rendszerváltás után felgyorsult társadalmi polarizáció egyben erőteljes térbeli polarizációt jelentett. A falu nagy távolságra lévő külterületi lakott helyei, egykori állami gazdasági telepei az ország mai hasonló „pusztáinak” sorstársai: „slumosodásra vannak ítélve” (Kovács–Vidra 2012). Itt talán az átlagosnál is drasztikusabb marginalizáció (dezintegráció) bontakozik ki a még a szocializmus idején a telepekre költözött „ottragadtak” narratíváiban. Nemcsak munkájuk volt a jól működő állami gazdaságban, de szinte mindenütt ki volt építve az (oktatási, kereskedelmi, kulturális, egészségügyi) alapellátás, a helyben el nem érhetőket viszont jól szervezett közlekedéssel „hozták közel” számukra.

A rendszerváltás után az állami gazdaság átalakulásával mintha a központi állam is magára hagyta volna őket. Aki tehetett, munkalehetőség reményében máshová költözött, aki pedig idős kora, megvásárolható lakása, kötődése stb. okán helyben maradt, minden közellátás kivonulása, sőt a tömegközlekedési lehetőségek megszűnése miatt teljes függőségbe került a helyi államtól, az önkormányzattól.

Az itt élők szemszögéből nézve az kevés, hogy a rendszerváltás után a falusi önkormányzatok önállóságot nyertek. A központi állam nem veszi figyelembe a sajátos település-szerkezetből adódó sajátos feladatok extra költségeit. A gyermekek óvodába, iskolába járását kollégiumi elhelyezéssel még megoldja „a falu”, néhány szociális ellátást is megszervez a tanyagondnoki busz segítségével. Csakhogy például hiába segít be ez a szolgálat a napi fogyasztási cikkek bevásárlásában, a faluközpontból kivitt áru drágább, mint a legközelebbi város bevásárlóközpontjában beszerezhető. Így, ahol a mégoly távol is lévő vasúti megálló egyáltalán megmaradt, a kedvezményesen vagy ingyen utazó nyugdíjasok inkább vállalják a sok gyaloglással, kerékpározással kombinált vonatozást a spórolás reményében. Mivel az egyik „telepen” már az ivóvízellátás is gondot jelent, s mivel ott már csak néhány család él, ezáltal a kormányzattal karöltve olyan programot indított az önkormányzat, amivel bérlakásokat épített számukra a faluközpontban. Ezt a programot azonban, bár deklaráltan az érintettekért, de nem velük megtervezve próbálták megvalósítani, így nem véletlen, hogy a felkínált lakások mostani életmódjukra alkalmatlan helye, mérete, illetve kötődésük miatt ellenálltak az elképzelésnek, s nem akartak elköltözni.

Ezzel az egyébként kevésbé jellemző immobilitással szemben érzékelhetően jelen van a periferalizáló külterületi telepekre való kiköltözés is. Legyen szó családi okokról vagy a világgazdaságnak az itteniek életébe is begyűrűző válsága miatt kialakult lakásvesztésről, szinte mindegyik költözési döntés mögött ott van a szegénység. A neoliberais állam nem segít a lakás gondok megoldásában, az ingatlanpiac ugyanakkor teljesen leértékeli a külterületi lakásokat, amelyeket kénytelenek akár üresen is hagyni tulajdonosaik. A környező „kibocsátó” települések önkormányzatainak érdekeivel összhangban áll, ha szociális ellátásra szoruló költöznek el tőlük, a vizsgált „befogadó” település önkormányzata a bevándorló fiatal, gyakran nagycsaládosoknak köszönhetően viszont gyerekeket kap a központi állam által bezárással fenyegetett faluközponti iskolába. Az érkező, jellemzően roma családok egyelőre nem veszélyeztetik a „társadalmi békét”, éppen mert a szegregáló, távoli külterületen telepednek le. Az állam és a lakosok konfliktusából vagy éppen érdekezonságából táplálkozó, az itt leírt esetekig vezető immobilitás és mobilitás azonban egyaránt a periferalizációt és marginalizációt termeli újra. Ez a kritikai földrajzi szemléletű,

a tértermelés két fontos ágense viszonyára koncentrálo kutatásból levont tanulság számomra mindenképpen sokkal többről szól, mint a 3 évtizeddel korábban végzett vonzáskörzet-vizsgálat problémafelvetése az állami térszervezés hiányosságairól.

Néhány következtetés

Az állam és a településkapcsolatok közvetítőiként fellépő egyének viszonyának, a földrajz-kutatók e kérdéshez való hozzáállásának együttes tanulmányozása, az 1960-as évek vonzáskörzet-vizsgálataitól a mai falukutatókig terjedő változások egy szeletének vázlatos áttekintése egyelőre inkább csak továbbgondolásra ösztönző következtetések levonására alkalmas.

A két eltérő társadalmi berendezkedésű korszak kutatásainak párhuzamba állítása jól példázza, hogyan korlátozhatják a társadalmi viszonyok s ezzel összefüggésben a kutatások társadalomelméleti megközelítései maguknak e mélyebb társadalmi, hatalmi viszonyoknak a megértését. Az államszocializmusban nem merülhetett fel explicit kutatási kérdésként az egyének államhoz fűződő viszonya. A megismeréséhez némi támpontot adó funkcionális vonzáskörzet-kutatásokban képviselt térszemlélet és a hivatalos statisztikákat használó kvantitatív módszerek, valamint a kvalitatív módszerek szinte teljes hiánya egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy végső soron a településfunkciók működésének, működtetésének feltárása vált céllá, melyhez a népességmozgások mérése csak az eszközt adta. A társadalmi differenciáltság szinte egyetlen dimenziójaként a falusi/vidéki és a városi népesség megkülönböztetését használták.

Két olyan empirikus vizsgálat összevetése, amiben magam alakíthattam a kutatás módszertanát, kiváló lehetőséget nyújt az önértékelésre is. Az 1980-as évek vonzáskörzet-kutatása azokéhoz csatlakozott, akik „problémaorientált” megközelítéssel, a falvak városi szolgáltatásokkal való ellátásának hiányosságaira, hibáira „objektív tényadatok” felsorakoztatásával igyekeztek felhívni a figyelmet. Ekkorra már egyértelművé vált, hogy a jellemzően technokrata megközelítés beszorítja a kutatókat az állam (település)fejlesztő tevékenységeinek átalakításában való gondolkodásba, pedig – mint kiderült – nem az ilyen változtatások hozzák az átfogó megoldást.

Ezzel szemben a kritikai geográfiai megközelítésben az állam és az egyének viszonya mint a tértermelés egyik meghatározója vált (és válhatott) kutatási kérdéssé. Ilyen szemlélet mellett elfogadott, hogy akár egyetlen – mint az itt felvázolt – esettanulmány is felszínre hozhatja azokat az érdekviszonyokat és mechanizmusokat, amelyek újratermelik a társadalmi-térbeli marginalizálódást és periferizálódást. Az egyenlőtlenséget mélyítő folyamatok erősödésének megismerése pedig ahhoz a látásmódhoz is elvezet, amely a sikeres változást a társadalmi viszonyok alapvető átalakulásától reméli.

Végül a kutatói szemlélet formálódásának egyéni útjairól is gondolkodva ehelyütt talán érdemes a tanulmányokban szokásos „köszönetnyilvánítás” című végjegyzetet a főszövegbe átemelni. Mint fentebb kiderült, az 1980-as években kezdett vonzáskörzet-vizsgálataimat jelentős mértékben Beluszky Pál kutatásai segítették. Ha később a társadalomelméleti pozícionáltságunk el is tért egymástól, ő lett az egyike azoknak, akik kritikus hozzáállással, vitát kezdeményezve (Beluszky 2009) arra ösztönöztek, hogy fogalmazzam meg az érveimet

a kritikai geográfia magyarországi alkalmazásának szükségessége mellett, s reflexív módon végezzem a kutatásaimat (Timár 2009).

Irodalomjegyzék

- Abella M. (1961): Ankét a településföldrajz helyzetéről és feladatairól. *Földrajzi Értesítő*, 10. 1. 121–127. o.
- Beluszky P. (1959): Tiszafüred vonzásterülete. *Jászkunság*, 3. 118–127. o.
- Beluszky P. (1963): Mátészalka vonzásterülete. *Földrajzi Értesítő* 12. 2. 201–223. o.
- Beluszky P. (1964): Kereskedelmi központok Szabolcs-Szatmár megyében. *Földrajzi Értesítő*, 13. 2. 179–204. o.
- Beluszky P. (1967): A magyar városok központi szerepköre. *Statisztikai Szemle*, 45. 6. 543–563. o.
- Beluszky P.: *Nyíregyháza vonzáskörzete: A város–falu közötti kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Beluszky P. (1976): Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben. (Hátrányos helyzetű területek Magyarországon). *Földrajzi Értesítő*, 25. 2–4. 301–312. o.
- Beluszky P.: *Gazdasági körzetek – vonzáskörzetek – közigazgatás*. In: Raft M. (szerk.): *A helyi területi közigazgatás: Tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 123–151. o.
- Beluszky P. (2009): Maradékok boltja (Egy visszavonuló levelei). *Tér és Társadalom*, 23. 3. 205–209. o.
- Beluszky P. – Sikos T. T. (1981): Vonzáskörzeti vizsgálatok Heves nagyközségben. *Területi Kutatások*, 4. 75–98. o.
- Brenner, N. – Schmid, C. (2015): Towards a new epistemology of the urban? *City*, 19. 2–3. pp. 151–182.
- Christaller, W.: *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. G. Fischer, Jena, 1933.
- Csurgó B.: *A gender téma a vidékszociológiában*. In: Dupcsik Cs. – Kovách I. P. – Tóth T. – Takács J. (szerk.): *Nézőpontok: Fiatal kutatók tanulmányai*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 2011, 137–154. o.
- Frank, A. G.: *Capitalism and underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press, New York, 1967.
- Hajdú Z. (1987): Vonzáskörzetkutatás a felszabadulás előtti magyar földrajztudományban. *Tér és Társadalom*, 1. 1. 87–95. o.
- Harvey, D.: *Explanation in Geography*. Edward Arnold, London, 1969.
- Kovács É. – Vidra Zs. (2012): Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken. *Tér és Társadalom*, 26. 4. 73–92. o.
- Lefebvre, H.: *The production of space*. Blackwell, Oxford–Cambridge, 1974/1991.
- Major J. (1964): A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények*, 16. 32–65. o.
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G.: *The Everyday Practices of the Reproduction of Peripherality and Marginality in Hungary*. In: Lang, T. – Henn, S. – Sgibnev, W. – Ehrlich, K. (eds.): *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond. (New Geographies of Europe)*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015, pp. 135–155.

- Taylor, P. (2001): Urban hinterworlds. *Geography*, 86. 1. pp. 51–60.
- Timár J. (1985): A megyehatár és vonzáskörzethatár eltéréséből adódó problémák Békés megye példáján. *Békési Élet*, 20. 1. 51–57. o.
- Timár J. (2009): Kritika és társadalomelmélet – néhány érv a kritikai földrajz „védelmében”. *Tér és Társadalom*, 23. 4. 225–231. o.
- Timár J. – Kovács Z.: *Hinterland Development*. In: Kitchin, R. – Thrift, N. (eds.): *The International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 5. Elsevier, Oxford, 2009, pp. 128–135.
- Timár J. – Velkey G. (2016) The relevance of the political economic approach: The interpretations of the rural in the migration decision of young women and men in an economically backward region. *Journal of Rural Studies*, 43. February, pp. 311–322.
- Vance, J. E.: *The merchant's world: The geography of wholesaling*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1970.